

TÁRSADALMI ÁTALAKULÁS

BIANCA PETKOVA – CHRIS GRIFFIN

A bolgár nők és a munka diskurzusa*

*Bolgár nők: a munka, a család, a kommunizmus
és ami utána következett*

Bulgáriában a kommunizmus időszakában a „női [zsenszka rabota] és a férfi [muzska rabota] munka” közötti különbségtétel mind a nyilvános mind a magánszférában jellemző volt. A nemek egyenlőségét hirdető hivatalos retorika ellenére ezt a megkülönböztetést igazából sohasem kérdőjelezték meg (Petrova, 1997). A patriarchális hagyományok továbbélése a bolgár családok jellemző vonása (Merdjanska és Panova, 1995). A nők készítik és szolgálják fel az ételeket a gyakran több generációt is magukban foglaló családokban. Egy, a bolgár kultúrában gyökerező nézet szerint a nőknek csendben kell maradniuk, amikor a férfiak beszélnek. (A helyzetet érzékelteti a következő „vicc” is: „A Moszkvics ajtaját és a nő száját egy jól irányzott rúgással lehet becsukni.”) A nők ellen irányuló erőszak komoly problémát jelent a családokban. A Minnesota Advocates of Human Rights (1996: 3) nemrég közzétett jelentése szerint „A bolgár törvények kifejezetten diszkriminatív módon bánnak a családon belül megnyilvánuló erőszak áldozataival.”

A kommunista korszakban ezzel szemben a család rendszerint a társadalom harmonikus mikroegységeként jelent meg, melyben a házastársak viszonya a szerelemre és egymás kölcsönös támogatására épült. A család megjelenítése igen távol esett a valóban megélt tömeges tapasztalatoktól. A nők ellen irányuló erőszak és a szexuális visszaélések csak „más” (nyugati) társadalmak problémáiként kerültek elő. Ehhez hasonlóan

* A tanulmány eredetileg megjelent: *Bulgarian Women and Discourses about Work*. In: The European Journal of Women's Studies. Volume 5. Issues 3–4, November 1998. 437-452.

a „háziasszony”-kép is negatív konstrukció eredménye volt. A nyugaton élő háziasszonyokat a kapitalizmus áldozatainak, életüket pedig, a kommunista asszonyokéval szemben, értelmetlennek tekintették. A Mai Nő (*Zsenata Dnesz*) „Nő és társadalom” című cikkében (1978. szeptember: 30-31) például azt olvashatjuk, hogy az ideális kommunista nőt a „társadalmi aktivitás” jellemzi, ami lehetőséget nyújt képességei és személyisége kiteljesítésére. A közösséghez való aktív kötődés a munkahelyen ahhoz is hozzájárul, hogy a nők jobb anyák legyenek. Azok, akiknek nem volt gyermekük, elváltak, vagy akiket „önző” érdekeik kizárólag a családhoz kötöttek (egy kicsit a nyugaton élő „háziasszonyokhoz” hasonlóan?), saját társadalmi aktivitásukra mértek „érzékeny csapást”.

A nők életét a nyilvános és a magánszférában egyaránt szemmel tartó hatósági tekintet „árulók” után kutatott. A nők úgy jelentek meg, mint akik „férfi munkát” végeznek, de „női vonásaikat” is megőrizték. E „vonások” a kommunista állampolgár-konstrukcióval is összhangban voltak (gondoskodás, nevelés, a közösség tagjaiért érzett felelősség), így ha egy nőnek nem sikerült jó kommunistának lennie, akkor női mivoltában is kudarcot vallott, s ez fordítva is igaz volt (Petkova, 1996).

Petrova (1997) véleménye szerint a kommunista időszak vége felé a női munka újfajta meghatározása bukkant fel, ami a „titkárnö” személyében testesült meg. E női (alkalmazotti) munkamodell elterjedését egyrészt a nők azon felismeréséhez köti, hogy korábban túl sokat követeltek tőlük, másrészt a változó, „egyre konzervatívabbá váló, alapvetően antifeminista, esszencialista természetű ideológia” hatásának tulajdonítja (Petrova, 1997: 186). A mindennapi életben általánosan elterjedt a „női állás” (*rabota za zsena*) kifejezés. Ez az alkalmazotti, tehát a háztartáson kívül végzett munkára vonatkozik, ezért nem szabad összekeverni a „női munkával” (*zsenszka rabota*), ami a családon belül végzett, „igazi” női munkát jelenti, illetve jelentette. A „női állást” kereső nők általában könnyű, íróasztal mögött végezhető és valamiféleképpen a család számára is hasznos munkát szerettek volna. A nőkhöz hasonlóan a férfiak is érdekelték voltak állásuk „hasznosság” tételében. Az alkalmazotti munkához fűződő, egykor általános viszonyt örökíti meg a következő mondás: „Mi azt hazudjuk nekik, hogy dolgozunk, ők meg azt, hogy fizetnek”. Kialakultak a túlélés „nem hivatalos” változatai, amelyeket néha a barátok hálózatára és a kapcsolatokra (*nasi hora* – a mi embereink) épülő „második gazdaságként” írnak le.

Az 1989-es változások után elsőként a nők lettek munkanélküliek (Merdjanska és Panova, 1995). A kibontakozó új gazdaság és politika elférfiasodása azt eredményezte, hogy a nők számára beszűkültek a családon kívüli munkalehetőségek (ld. Watson, 1993). A magánkézben lévő kocsmák, kávéházak és éttermek szaporodásával a pincérnői állás vált az egyik leggyakoribb női munkalehetőséggé. A külső és az életkor viszont minden állás esetén szakmai követelmény lett. A „Kisminkelt forgalomirányítók” című cikk például (Zsenata Dnesz, 1991. február: 8-9) egy rendőrt idéz, aki szerint a női jelentkezőknek „harminc év alattiaknak” és „csinosoknak” kell lenniük.

A strukturális változásokat tehát új ideológiák kísérték. Számos új női magazin és újság jelent meg, és ahogy a címekből is látható – „Otthon”, „Otthon Magazin”, „A gyakorló háziasszony”, „A nő”, „Fecsegő” – elsősorban a háztartással, a szépséggel és a pletykával foglalkoztak. Az egykori kommunista női magazin, a Mai Nő (Zsenata Dnesz) kétszer annyi helyet szentelt a háztartásnak és a „női dolgoknak”, például a főzésnek, takarításnak, szépségápolásnak, mint a változások előtt (Petkova, 1996). A „háziasszony”-kép kezdett vonzóvá válni a nők számára. A meglehetősen kommunista ízű „Áldozat” címmel megjelent cikkben (1991. január: 20–21) egy író szavait idézi a szerző: „Ha sofőr, sportoló vagy professzor lettem volna, a feleségem, Maria élete akkor is ugyanaz marad: a háztartást vezeti”. A feleség alátámasztja a férje által mondottakat: „Nem hiszem, hogy mérnöki hivatásom feladásával olyan sok mindentől fosztottam volna meg a bolgár gazdaságot, viszont ha Goshó könyvei a nemzeti örökség részévé válnak, akkor rajtuk keresztül bizonyára az én személyem is tükröződik majd valahogy”. A nők részéről a családért hozott áldozat effajta megítélése nem jelent újdonságot, de az már igen, hogy a férj és az otthon ellátása révén szolgálják az országot.

A nőiség hagyományos formáinak széleskörű elfogadása felé mutató változások ellenére az efféle írásokból hiányzott az érdemi vita a nők szerepéről a posztkommunista Bulgáriában. 1991-ben a *Zsenata Dnesz* hasábjain például egyaránt találkozhatunk a nő régi és újfajta megjelenítésével. Habár az új, nyugati típusú szépségideál vált uralkodóvá, azért a bevált kommunista mintát követő cikkek is megjelentek. Ez utóbbiakban a családon kívüli is sikeres nőket mutattak be, akik anyaként és feleségként szintén megállják helyüket (Petkova, 1996).

Tanulmányunk a kommunista korszak történetének és a jelenlegi változásoknak a figyelembe vételével azt vizsgálja, hogy a bolgár nők miként értelmezik a munkát, illetve hogyan beszélnek róla. Ez a kérdés már csak a téma megvitatásához szükséges nyilvános fórum hiánya miatt is fontos. Először azonban hadd érintsünk néhány tágabb értelemben vett feminista témát.

Keleti és nyugati feminizmus

Úgy tűnik, valóban számolhatunk azzal a lehetőséggel, hogy a kelet- és nyugat-európai nők egyre inkább egy „közös civilizáció részeseivé válnak”, ahogy ezt Havelkova (1997: 57) megfogalmazta, ezáltal a közös feminista elmélet és módszertan eszközeinek használata is mind inkább érvényre jut. A nyugati világ feministái például úgy vélik, hogy a patriarchális ideológia a női tapasztalatok bizonyos aspektusainak láthatatlanná tételén keresztül fejt ki hatását. A nyugati típusú patriarchizmus fenntartása szempontjából oly fontos nyilvános/magán dichotómiát szintén problematizálták, mégpedig annak bemutatásával, hogy a női magánszférának a láthatatlan, ellenérték nélkül végzett munka is része (pl. Oakley, 1974). Hasonló megfontolások alapján úgy véljük, hogy Bulgáriában a női munkával kapcsolatos uralkodó ideológiák ugyanilyen célokat szolgáltak a változások előtt és után.

Az érvek közös mivolta azonban nem jelenti azt, hogy alábecsülnénk a feminizmus „exportálásában” rejlő veszélyeket és nehézségeket (ld. Snitow, 1997). Ezekkel különösen akkor kell számolni, amikor a gyengébb kölcsönöz az erősebbtől, a kelet a nyugattól. A kelet-európai feministák mintegy védekezésképp már több ízben kijelentették, hogy náluk „a nők helyzete egészen más” mint nyugaton. Témáik között megtaláljuk a sminkeletést (Drakulic, 1992); a prostitúciót (Havelkova, 1997); a válást szabályozó törvényeket (Lupas, idézi Snitow, 1997: 178); a nemi erőszakot (Slapsak, 1997) – amelyek kivétel nélkül a nyugati feminizmus központi témáihoz kapcsolódnak.

A Kelet- és Nyugat-Európa között fennálló hatalmi egyensúlyhiány kontextusa világosan megjelenik. A kelet-európaiak „másodrendű állampolgárok”, akik, ahogy ezt Merdjanska és Panova megfogalmazza (1995: 29), „Európa hátsó udvarában laknak” és „bár Európában élnek, mégsem tartoznak oda”. A diskurzus hagyományai szintén hozzájárulnak a kelet-nyugati

megosztottság fenntartásához és újratermeléséhez. Petkova (1996) például kimutatta „a nyugat a legjobb”, mint uralkodó diskurzus jelenlétét Bulgáriában. Magyarázat, igazolás vagy hibáztatás céljára, e diskurzust a mindennapi beszélgetésektől a nyilvános vitákon keresztül az írott szövegekig mindenütt használják. A diskurzus a bolgár embert a nyugati normától eltérőnek mutatja. Ez összhangban van azzal a jelenséggel, amit Edward Said (1978) „orientalizmusként” – a világ gyarmatosításának modern, nyugati változataként ír le. A feminizmus visszautasításában (Vitanova, 1992) a bolgár kultúra főárama a nyugatét követi. Azok a kelet-európai nők, akik a nyugati feminizmussal azonosulnak, szintén „a nyugat a legjobb” diskurzus hatása alatt állnak. Petrova (1997: 191) például úgy tekint a nyugati feministákra, mint ha egyfajta példaértékű „nőtestvériség” tagjai volnának, míg „a bolgár nők egymás iránt táplált pozitív attitűdjeit [a kommunizmus] módszeresen leépítette”. A *Zsenata Dnesz* cikke (1991. március: 11, „A kérdést megelőző válasz”) hasonló szellemben ír a háziasszonyokról. A nyugati női magazinok, így a cikkíró, arra szolgálnak példaként, ahogy a nyugati nők (a bolgároktól eltérően) a kényelmesnek tűnő „női világban” egymást támogatják. A diskurzus működése rendszeres módon alapozza meg a kelet- és nyugat-európai nők közötti egyenlőtlenségeket. Az érveléstől függően teremt „jobb” (nyugati) és „rosszabb” (keleti) feministákat vagy nőket. Daskalova (1997: 171) leírja, milyen könnyű a „feminizmus fejlődésének” nyugati modelljeit alkalmazni, s ennek során levonni a következtetést, hogy a bolgár feminizmus még csak „gyerekcipőben jár”.

Hogyan hidalhatnánk át „mi” (Európa keleti és nyugati felén élő nők) munkánk során e „szakadékot”, hogyan értethetnénk meg magunkat a túloldalon élőkkel? Carby (1997:51) olyan fogalmak kidolgozására tesz javaslatot, melyek „a sajátosságok megragadása” mellett a „különböző kultúrákat összekötő referenciapontok” megállapítását is lehetővé teszik. Ebben a tekintetben hasznosnak ítéltük, hogy a diskurzus-elemzésnek olyan változatát vegyük igénybe, amely szorosan kapcsolódik a feminista elméleti megfontolásokhoz (részletesebb kifejtését lásd: Henwood és Pidgeon, 1995). Tanulmányunkban először az uralkodó diskurzusokat mutatjuk be, és úgy vizsgáljuk őket, hogy ahhoz is közelebb kerüljünk, amit hagyományosan ideológiaként szokás értelmezni. Az uralkodó diskurzusok a józan ész által diktált és „eleve adottnak vett” feltételezésekre épülnek. „Igazságokként” fogadják el őket, hatásuk pedig „az anyagi körülményekben gyökerező el-

lentmondások tudatának kiküszöbölése” felé mutat (Wetherell, 1997: 161). A következő lépésben e diskurzusok variálhatóságát vizsgáljuk konkrét beszámolók alapján (Potter és Wetherell, 1987: 168-9). Reményeink szerint ezáltal némiképp közelebb jutunk ahhoz, hogy értelmezéseink a női tapasztalatokra épüljenek, és a Bulgáriában nőkre és munkára vonatkozó (re)definíciókkal összefüggésben értékeljük a nők tevékenységét. Azt a nézetet sem hagyjuk figyelmen kívül, mely szerint az uralkodó diskurzusok jellemző ideológiai vonása, hogy „az alávetett diskurzusok használóit kizárják a történelem alakításából” (Parker, 1992: 20).

A kutató helyzetének tisztázása minden vizsgálatnál fontos. Esetünkben az egyik szerző, Bianca Petkova Bulgáriában született, élete első húsz évében ott is élt. Ennek köszönhetően bizonyos mértékben „a bennfentes” tudatosságával járul hozzá az elemzéshez. Helyzetünkből adódóan óhatatlanul mégis „inkább” a nyugati álláspontot képviseljük. Ez magában hordozza a bolgár nők által elmondottak „kisajátításának” veszélyét (lásd Wilkinson és Kitzinger, 1996). Ezt elkerülendő, tanulmányunkat lezáratlannak tekintjük, s a Bulgáriában élő nők részvételével folyó vitába kívánunk bekapcsolódni általa.

A következő részben azt mutatjuk be, ahogy a bolgár nők munkájukról beszélnek. Az adatokat a dekonstrukció módszerével, a szünetek, kihagyások, a józan észen alapuló, ellenőrizetlen feltételezések és az ellentmondások figyelembe vételével elemeztük (lásd Hare-Mustin és Marecek, 1990). Az elemzésben a Bianca Petkova irányításával 1994 augusztusában, Vracsa környéki városokban készített interjúkat használtuk fel. A beszélgetések során húsz, különböző társadalmi helyzetű nőt kértünk meg arra, hogy mesélje el életét. Az interjúk közül itt négyet választunk ki a kulturális diskurzusok hatékony felhasználásának szemléltetésére – az elemzés tehát a „minta alapján történő diskurzusvizsgálatra” összpontosít (Hollway, 1989).¹

A több munka egyenlő a kevesebb munkával (a „női állás” esetén)

Rumjana 38 éves férjezett, kétgyermekes családanya. Családjával egy újonnan épült lakásban él. Olyan háziasszonyként jellemezte magát, aki nem kíván visszatérni a fizetett munkához.

Rumjana azzal kezdte a beszámolóját, hogy szakközépiskolai és hasonlóképp műszaki irányú egyetemi végzettsége „nem bizonyult megfelelőnek

a modern élet szempontjából”, az akkori bolgár gazdasági helyzetet tekintve különösen „a nők számára nem”. A nő számára megfelelő munka meghatározásában Rumjana, úgy tűnik, a háztartásban hasznosíthatónak vélt alkalmazás fogalmát is figyelembe vette. Úgy vélte, hogy választott szakmája, minden haszontalansága ellenére, mivel a bútor- és belső tervezéssel kapcsolatos munkát is magában foglalta, bizonyos mértékben otthon is alkalmazható tudást és készségeket jelentett. A „női állás” egy másik kívánatos vonása az volt, hogy ne támasszon „túl nagy követelményeket” vagy ne járjon „túl sok stresszel”. Ezek a „női állásra” vonatkozó elképzelések a múltban is szerepet játszottak az energiák befektetésére alkalmas terület megválasztásában. Elmagyarázta például, hogy azért „kerülte” a matematikát a középiskolában és az egyetemen, mert az „egy kicsit nehéz volt” és nem akarta „megterhelni magát”. Rumjana úgy érezte, mint nőnek „rengeteg tennivalója volt”. A „női szakma” akkor kevesebb felelősséget jelentett, „egyszerűbb és nyugodtabb” volt (mint a férfiszakmák). „Kevesebb stresszel járó életet akartam és hivatást is szerettem volna... valamint jövőendő feleségként és egyszerűen mint nő, könnyebb, nyugodtabb munkát” – mondta Rumjana.

Az alkalmazotti munkával kapcsolatos első tapasztalatairól szólva azonban elégedetlenségének adott hangot. Beszámolójában többször is utalt arra, hogy mindig olyan pozícióban szeretne lenni, ami lehetővé teszi a folyamatos fejlődést. Úgy érezte, hogy az első munkahelye nem ilyen volt. Ez ellentmond a „női állást” „könnyű” munkaként bemutató diskurzusnak. A szövegben az ellentmondást részben két diskurzív stratégia oldja fel. Az első akkor bukkan elő, amikor arról beszélt, hogy első munkahelyén „többet” szeretett volna tenni, ugyanakkor gondosan kerülte a sikerre irányuló ambíciót sejtető kifejezéseket. Inkább a „kicsiséggel” kapcsolatos kifejezéseket használt, azt mondta, hogy bárcsak egy „kicsit” jobban megtanult volna gépelni, „még ha csak két ujjal is”. Az ehhez hasonló kifejezések kiválasztása adott formát vágyának, hogy több mindent tegyen és meglehetősen szerény keretek között, tehát a „női állás” diskurzusán belül maradva tovább fejlődjön.

A másik diskurzív stratégia szintén összhangban volt a „női állás” diskurzussal. Rumjana egyéni jelentéssel ruházta fel a „stresszel járó” kifejezést. Azt mondta, hogy azért hagyta ott az első munkáját, mert „túl sok stresszel járt”. A kifejezés használata megfelel a „női munkáról” kialakított

képnek, de az interjúban több helyen is előforduló említéseitől eltérően, ahol a stressz a külső nyomást jelenti (egyébként szokás szerint a leginkább és a legtöbb ember számára ezt jelenti) a munkával járó stressz mibenlétét firtató kérdésre Rumjana azt felelte, hogy amiatt érezte ezt, mert „nem volt elég tennivalója”. A „stresszes” kifejezéssel anélkül tudta igazolni az első munkahely otthagytását, hogy külön okokat nevezett volna meg, például hogy a munka túl könnyű volt vagy túl kevés ösztönzést adott. Rumjana nyilvánvaló kívánsága, hogy fejlődjön, stimuláló és örömteli tevékenységet végezzen, láthatatlan, illetve kimondatlan maradt a „női állás” diskurzusában, amelyben ő is elhelyezte magát.

Rumjana beszámolójában feltűnt egy másik, konkurens téma is, amely a termelésben való részvétel feladásáról és a háziasszonnyá válásról hozott döntéshez kapcsolódik. Olyan érveléssel állt elő, amely azt bizonyította, hogy nem felel meg az alkalmazotti munka követelményeinek. Egy helyen például úgy értelmezi egykori főnöke vonakodását felmondásának elfogadásával kapcsolatban, amivel kizárja, hogy saját munkája értékesnek tűnjék. Szerinte az igazgató egyszerűen azért nem helyeselte döntését, mert „nem akarta, hogy kevesebb beosztottja legyen... semmi másért”. Később Rumjana valóságos listát állított össze hasonló érvekből (pl. szülősi szabadság, képzetlenebb fiatal szakemberek megjelenése), amelyek mind arra szolgáltak, hogy kivonja magát a fizetett munka világából, ő, aki nem volt eléggé képzett, és nőként, ahogy mondta, „kevésbé kedvelték”. Végül erre a következtetésre jutott: „Boldog vagyok, hogy háziasszony lehetek és a családom is hasznomat látja”.

Az alkalmazotti munka során szerzett tapasztalatok leértékelése ellenére Rumjana nem „csak” háziasszony volt. Tudtam, hogy félállásban szabászati munkát vállalt, ami furcsának tűnt korábbi érveléséhez képest, amely szerint a nő számára háziasszonynak lenni a legjobb. Erre vonatkozó kérdésemre adott válasza olyan diskurzív kontextust teremtett, amelyben a kiegészítő munka vállalása nem jelentett nehézséget. Abban az időben – mondta – amikor ez az új munkalehetőség felbukkant, olyan helyzetben volt, hogy egy „kicsit könnyedén vehette a dolgokat” és „nem kellett túl sok mindent csinálnia”. Azt is hozzátette, hogy az elmúlt két évben a gyerekevelés mellett már más tevékenységekre is tudott időt szakítani, így pl. a kötésre, amit a hobbijaként említett. A rész-munkaidős foglalkozás vállalása így a „hobby, szabadidő” fogalmához és új készségek elsajátításához társult, amelyek korábban a „stresszel” szembeállítható tevékenységekként jelentek meg. Megemlítette, hogy „szinte véletlenül

bukkant rá” erre az új munkára, amivel továbbra is azt sugallta, hogy ez nem különleges erőfeszítést kívánó tudatos keresés eredménye volt. A munka jelentőségét tovább csökkentette azzal a kijelentéssel, hogy nagyon keveset fizet. Rumjana végül azt mondta, ha ez a munka véget érne, akkor:

... visszatérnék a hobbimhoz – a kötéshez és a varráshoz. Sok anyagom van... remélem tudok majd ruhákat varrni a gyerekeimnek. Nem arról van szó, hogy ne lennének ruháik, sőt, még azt is megengedhetjük magunknak, hogy vásároljunk nekik – de mivel egy magazinban érdekes szabásmintákat találtam – én magam szeretném megvarrni a ruhákat.

A fenti részletben a „háziasszony” élete örömteli, kreatív tevékenységekkel jár, amelyek történetesen egybeesnek a feleség és az anya kötelességeivel is. Ez az élet ugyanakkor egy jövőbeni időpont felé tolódott. Tudtam, hogy Rumjana éppen ügynöki tanfolyamra jár, ami egy más típusú munkára készíti fel. Mivel nem lehetett tudni, mikor jön el az az idő, amikor „kizárólag háziasszony” lesz, a tanfolyamra tereltem a szót. Feltűnt, hogy a „háziasszony” életének leírása a kiegészítő munka vállalásáról szóló beszámoló hiányosságát eredményezte. Amikor erről kérdeztem, akkor az általa már korábban is felidézett diskurzív környezethez hasonlóan igyekezett csökkenteni az ügynöki munka jelentőségét, mondván, hogy csak „véletlenül” talált rá erre a lehetőségre, s az előzőekhez hasonlóan most is éppen akkor, amikor „egy kicsit pihenni” készült. A „szabadidő”, valami „könnyű” tevékenység, az új készségek elsajátításának öröme, s az alkalmazotti munka családi haszonra váltása közötti kapcsolatokat az alábbi részlet közvetlen módon tárja elénk:

Úgy döntöttem, aláírok egy három hónapra szóló szerződést... azt hiszem, ha lejár, nem folytatom tovább – talán sikerül elérnem valamit, akármilyen kevés is legyen az, meg aztán ez olyan terület, amit máskülönben ki sem próbáltam volna... lehet, hogy vehetek egy új edénykészletet, ami jól jönne a konyhában. Szóval így, egy pár hónap múlva már nem csinálnék semmit – se ügynökösködés, se varrás, csak a hobbimmal foglalkoznék.

A „kettős teher” cipelésétől a „háziasszonyokig”

Mások is használták a „női állásról” és a háziasszonyokról szóló diskurzusokat. Emilia 37 éves volt, az 1989-es változásokig folyamatosan dolgozott, de ezt követően már nem tartotta igényt a munkájára. Rumjanához

hasonlóan egyetemi végzettséggel rendelkezett és olyan szakmát választott, amelytől valamiképp a család is hasznot remélhetett – a húsiparban dolgozott, ami „a kommunista korszakban jó helynek számított”. Ez a választás jó példa az úgynevezett „második gazdaság” működésére, amit az élelmiszerhiány jelensége magyaráz. Ezen felül Emilia és Rumjana esetében az alkalmazotti munka családi „hasznosítására” a nemek közötti megkülönböztetés is rányomja bélyegét, amennyiben tipikusan a „női munkához” és az otthoni felelősségvállaláshoz kötődik. Emilia életében ez a főzést és a család élelmezését jelentette, Rumjanánál pedig az otthon és a család szempontjából hasznosnak ítélt készségeket.

Noha Emilia az interjú idején tervezte, hogy „valamilyen könnyű [alkalmazotti] munkát végezzen”, mégis „háziasszonyként” jellemezte magát és a következőképpen nyilatkozott a kommunizmusban szerzett munkatapasztalatokról:

Belefáradtam a munkába. Pokoli volt... különösen a baromfütüzemben töltött öt év. Minden nap reggel hatkor kellett kelnem... hogy elkészüljek és elérjem a buszt, aztán egy óra utazás. Este hat körül értem haza és akkor még itthon is minden a nyakamba szakadt. Hibát követtem el, nem szoktattam őket [a fiát és a férjét] hozzá, hogy segítsenek a házimunkában. Ehelyett azon izgultam, hogy mindig legyen tiszta és vasalt ruhájuk, jókat egyenek, mert főzni tényleg szeretek. Nekem öröm a főzés, olyan mint egy hobbi... Szóval nyaggathattam őket a takarítással... nehéz volt... Pillanatnyilag könnyebb dolgom van.

Sok tekintetben tükrözi e fenti beszámoló a nők által a kommunista időszakban cipelt „kettős terhet” – Emilia akkor teljes munkaidőben dolgozott, s emellett az összes házimunka is az ő feladata volt. Úgy tűnt, azért is magát hibáztatta, hogy nem nevelte fiát és férjét a házimunkában való részvételre. Ez a felfogás más interjúkban is előfordul. Bár a nyugat-európai feministák elemzése szerint ezt az önmagukat hibáztató „áldozatok” példájának is tekinthetnénk, néhány kelet-európai feminista inkább úgy értékeli a jelenséget, hogy a nők a házimunkával kapcsán a férfiak elszámoltatásának lehetőségét keresik így (pl. Havelkova, 1997). Akárhogy is, a fenti beszámolóban Emilia a jelenről pozitív, a múlttól pedig negatív képet rajzolt. A kommunizmus kritikus értékelése azt sugallja, hogy „akkor” (a kommunizmus időszakában) rossz volt a nőknek, „most” viszont „jobb”. Hasonlóképpen koherensnek tűnik a következtetés, hogy „akkor”, a kommunizmusban, „hibázott” (nem tanította meg őket főzni és takarítani), valamint ellentét-

párja, a „most”, amikor mintha sikerülne „rendbe hozni” a dolgokat. Az alábbi részlet a fenti szöveg folytatása:

Több szomszédnőm is van, nem csak G., az utca túloldalán lakik I. – ő orvos, eléggé elfoglalt, de mindig, amikor megjön... két szabad napja is van... úgy-hogy mindig találkozunk... kávézunk, csevegünk... mondjuk gombokról... varrásról, vagy hajfestésről meg ilyenekről... és ott van A. is, aki egy kicsit lejjebb lakik.

Itt a kommunista korszakkal szemben a nők élete egy nyugodtabb, kényelmesebb, örömteli „női” világban zajlik. „Csevegnek”, kávéznak és női hobbiokról beszélgetnek. Emilia beszámolója a múltról, amely a nők kommunizmus alatti kizsákmányolását hangsúlyozta (tehát negatív értékelés), illetve a jelenről, melyben az örömteli dolgok kerülnek előtérbe (tehát pozitív értékelés) összhangban van azzal a kultúrát átható uralkodó diskurzussal, amit „Most/Akkor” diskurzusnak neveznek (Petkova, 1996, e diskurzusra vonatkozóan lásd majd a „Más történetek” című részt).

Rumjanához hasonlóan Emilia sem említette magától azokat a házimunkán kívüli tevékenységeket, amelyekkel akkoriban foglalkozott. Ám amikor erről kérdeztem, válaszában egy tekintélyes tevékenységlistát állított össze. Ő intézte a férje üzleti ügyeihez kötődő összes papírmunkát, a szakmai kapcsolattartásban is segítségére volt, fagylatot készített és árult, valamint felügyelte a játéktermüket. A korábban bemutatott háziasszony-kép szertefoszlott. Az interjúban később egy helyen azt mondta, hogy az emberek „most” elfoglaltak igazán, nem úgy, mint „akkor” (a kommunista korszakban):

Már nem jövünk össze olyan gyakran másokkal, mint korábban, egyszerűen nincs rá idő. Nem úgy van, mint régen, amikor mindenki tudta, hogy péntek után jön két nap lazítás, amikor nem kell dolgozni... ez azért van, mert még nem igazán értünk révbe – mármint az üzleti ügyek tekintetében.

A fentiek azt sugallják, hogy az emberek most azért „túl elfoglaltak”, mert „átmeneti időket” élünk. A beszámoló általában az „emberekről” szól, nincs szó a „kettős teherről” vagy a rendszerváltás óta a nőket terhelő külön munkáról. Az „átmeneti idők” diskurzusa olyan képet tár elénk, amely szerint ezek az idők a nemi megkülönböztetéstől függetlenül mindenki számára nehezek. Másrészt viszont a nemi különbségeket tartalmazó diskurzusok valóban léteznek, mint például a háziasszonyokról szólók, és olyan asszociációkat teremtenek, amelyekben az öröm és a szabadidő kizárólag a nők ki-

váltsága, illetve azt eredményezik, hogy a női tevékenységek nem kerülnek említésre a diskurzusban, vagy ha igen, akkor is csak a férfiakénál könnyebbként vagy kevésbé fontosként. Ha összevetjük a két diskurzust, arra a paradox következtetésre juthatunk, hogy jelenleg az élet mindenkinek nehéz, de a nőknek könnyebb!

A „női munkától” a „választásig, a szabadságig és az egyéniségig”

Azzal a felfogással, hogy a nők élete 1989 után kedvező fordulatot vett, az interjúban máshol is találkozhatunk. Emilia így beszélt erről:

Korábban sohasem láttam szépen csomagolt húst... ez a háziasszony dolga volt... most tíz perc alatt megvagyok az ebéddel... Ez régebben nem így volt... Nem szólva a háztartási gépekről, amelyek korábban szintén hiányoztak,... most meg... egy kicsit spórolsz aztán veszel valamit... nekem úgy tűnik, különösen a nőknek lesz jobb dolguk.

A kapitalizmus tehát jobbá varázsolja a nők életét, miután elérhetővé teszi, amit a kommunizmus megígért ugyan, de sohasem biztosított, a háztartási cikkeket és a modern technikát. A magas árak nem jelentenek problémát Emilia beszámolójában. Ha valaki spórol, akkor vásárolhat. Rumjana szintén említette, hogy a család életét és a háztartás vezetését megkönnyítik a piacon beszerezhető javak, a magas árakkal kapcsolatban pedig így vélekedett: „ha nem tudod kifizetni, akkor úgy is dönthetsz, hogy nem tartasz lakodalmat, vagy ha nem engedheted meg magadnak, nem muszáj születésnapot ünnepelni”.

A „választás” fogalma központi eleme a nyugati ideológiának és manapság már Kelet-Európában is széles körben használatos. Számos kritikai szemléletű tudományos munkában (pl. a Frankfurti Iskolához tartozó szerzőknél, lásd: Arato és Gebhardt, 1982), viszont azt olvashatjuk, hogy a szegénységben és a gazdagságban rejlő gazdasági erőket elfedi az egyéni választás mítosza. Ha Emilia nem engedhet meg magának bizonyos javakat, akkor azok most is ugyanolyan elérhetetlenek számára mint régen, mások viszont már megengedhetik maguknak, hogy megvegyék ezeket az árukat.

Más nők a „szabadság” fogalmához kötötték a piacon található javak elérhetőségét. Ujlia, a harmincas éveiben járó férjes asszony a következőket mondta:

Régen az összes bolt, még ha volt is bennük áru, egyforma volt, most, ha csak ezt az ostoba piacot veszem itt... bár én szeretek odajárni meg nézelődni... több minden van, az biztos... és ha nem is veszel semmit – akkor is odamehetsz nézelődni. Ez egy kicsivel több szabadságot jelent, vagyis...

Ujlia itt nem foglalkozik az „amit nem engedhetek meg magamnak” témájával. Úgy látszik, ezt tényként könyvelte el. Annak ellenére azonban, hogy a helyi piacot „ostobának” nevezte és kijelentette, hogy nem szeret odajárni, azt is megállapította, hogy mindez „egy kicsivel több szabadságot jelent, vagyis...” (Figyeljünk csak a mondat tétovázó befejezésére, a „vagyis” kifejezésre, mintha nem találná a megfelelő szót.) Meg kell jegyeznünk, hogy szerintünk itt nem arról van szó, Ujlia (vagy a többi interjúalany) „elég értelmes-e” ahhoz, hogy negatívan értékelje a jelenséget – hanem sokkal inkább arról, hogy az uralkodó diskurzusok ereje elhomályosítja Ujlia negatív élményét (például a piacot „ostobának” tartja és nem szeret odajárni), és mint „szabadságot”, pozitívként tünteti fel. Később Ujlia egy másik kérdésre adott válaszában a következőket mondta a bűnözés erősödése kapcsán a rendszerváltás utáni Bulgáriáról:

Régen, lánykoromban... nyugodtan sétálhattam az utcán, persze sötétben féltém egy kicsit, most viszont állandóan aggódom – már reggel is, amikor dolgozni megyek, mert télen reggel hétkor még sötét van, úgyhogy menet közben folyton oldalra- meg hátranézek... Attól félek, hogy valaki kitépi a táskát a kezemből, vagy valami más történik ... Télen már este hat körül sem nagyon merek kimenni. Régen ilyenkor még nyugodtan mászkálhattam a tömbház körül, ha mondjuk levittem a szemetet, most meg sötétedés után már ki sem teszem a lábam, mert több embert is megtámadtak, néhányat itt a közelben.

Érdemes kiemelni, hogy Ujlia az „Ön szerint a változások befolyásolták a nők életét?” kérdésre a „szabadság” és a piac említésével válaszolt, s nem azt mondta, amit a nők, és a változások nyomán megerősödő bűnözés miatt, a szabadság korlátozásáról elmondott. A választási lehetőségről és az egyéni szabadságról szóló diskurzusok tehát kész válaszokkal szolgálnak, amelyek, mint Ujlia esetében is, háttérbe szorítják a nők valódi, megélt tapasztalatait.

Maja, a harmincas éveiben járó pszichológus, szintén összekapcsolta a piaci javakat a „szabadsággal”. Úgy látta, hogy a változások óta a piaci javakra vonatkozó választási lehetőség és nők számára adódó nagyobb szabadság között további összefüggés is van. Maja összeköti az egyéniséggel

kialakítását, mint pozitívumot, azzal, hogy az ember megengedheti magának a különböző javak megvásárlását. Ez ellentétben áll a kommunizmusban hangsúlyozott egyformasággal és kollektívizmussal. Maja az emberek kapcsán a „gazdag” és a „szegény” közötti különbségekről beszélt:

... most már a sajtón keresztül és külföldön járva is láthatjuk, hogyan élnek máshol az emberek – korábban csak szovjet irodalom volt – most arról is olvashatunk, hogyan élnek a dúsgazdag emberek, a színészek, a királyok és a királynők... ez az életstílus különbözik a miénktől, de miért csak egyféle stílus volna lehetséges? Ha valaki nem úgy szervezi az életét, mint a többiek, az még nem jelenti, hogy az illető nem normális és ezért szükségképpen el kell ítélni.

A gazdagságot tehát normális jelenségként kell felfogni. A „különbség” s ezzel együtt az „egyéniség”, a vagyonos és a vagyontalan közötti ellentét alapján fogalmazódik meg. Úgy tűnik, ezek a különbségek kialakulhatnak egy „szabad” társadalomban. Maja később viszszatért erre:

... az, hogy néhányan nem képesek megbirkózni a szabadsággal, szintén természetes, hiszen annak idején az állam mindenkiről gondoskodott, úgyhogy nem hibáztatom az embereket, egészen egyszerűen az a helyzet, hogy néhányan boldogulnak majd, mások meg nem... nekik nagyon nehéz dolguk lesz (nevet) – de nincs más megoldás.

Mint sok más esetben, itt is a kommunizmus felelős egy mai problémáért – „néhányan nem képesek megbirkózni a szabadsággal”. Másrészt viszont attól függetlenül, hogy kommunizmusban élt-e az ember vagy sem, a „szabadság természetéből” adódóan „egészen egyszerűen ... néhányan boldogulnak majd, mások meg nem”. Más szóval, a kialakuló osztálykülönbségek abban a világban, ahol néhányan „gazdagok” (mint Maja), mások viszont „szegények”, kétszeresen is igazolhatóak – egyfelől a „közös” kommunista múlt hibájával, másfelől pedig a „szabad” (így a nyugati) társadalom „természetével”.

Más történetek a nőkről és a munkáról

Sok nehézséggel szembesülünk, amikor másfajta, alternatív történeteket konstruálunk a nőkről és a munkáról. Először is figyelembe kell vennünk a nem szövegszerű jelentéseket. Ezeket a diskurzuselemzés módszerével nem lehet megragadni. Hogy tovább finomítsuk ezt a megközelítést, figyelmünket arra a helyzetre fordítjuk, amelyben Rumjanát megszólaltattuk. Rumjana meghívta magához Bianca Petkovát, hogy „megcsinálják az

interjú”. Ezen kívül más nőket is odahívott, hogy „üzletljenek” – különböző árucikkeket kínáltak egymásnak, miközben élénk párbeszédet folytattak és gyakorlati tanácsokkal látták el egymást kapcsolatokról, erőforrásokról, megosztották elképzeléseiket az otthonon kívüli munkáról. Az interjúk olyan kontextusban készültek, amelyeket igazi női tevékenység jellemez, noha ez a diskurzusban nem jelenik meg. A kommunista korszak bolgár nőiről, asszonyairól szólva Petrova (1997: 188) kifejti, hogy „aktív hálózat-építők, akik a nem hivatalos második gazdaság és ezzel együtt egy nem hivatalos kultúra létrehozásán fáradoznak”. Ebben a kontextusban, ahol a nem hivatalos nyilvánvalóvá válik, tudta meg Bianca Petkova, hogy Rumjana másodállást vállal, amit a cikkben korábban már említettünk. Az ottlévők közül senki sem „csak” háziasszony, ahogy interjúalanyaink egyike sem. A célzott kérdések nélkül, önként egyikük sem számolt be a családon kívül vállalt munkáról. Nem feltételezzük, hogy az interjúalanyok szándékosan hazudtak volna – inkább arról van itt szó, hogy az uralgó diskurzusok (például azok, amelyek manapság a háziasszonyokról folynak) biztosítják az élet értelmezésének kereteit. Az ide nem illő tapasztalatok kimaradnak a történetekből.

A korábbiakban már utaltunk az úgynevezett „Most/Akkor” diskurzusra. Ez „hajlamos” arra, hogy ideologikusan működjön. Hogy a jelent igazolja, a múltat általában negatív kifejezések segítségével idézi fel (Petkova, 1996). Utaltunk rá, hogy a „kettős teher” fogalmát (amely egykor, a kommunizmus idején, politikai kihívás volt) Emilia beszámolójában arra használta, hogy a jelent úgy mutassa be, amikor „jobb” a nőknek, mint „akkor”, a kommunizmusban. Ma, ha valaki a női jogok, vagy az otthonon kívüli munka mellett érvel, akkor azzal vádolható, (1) hogy vissza akar térni a kommunizmushoz és (2) nem „igazi” nő. Nem meglepő tehát, hogy ritkán találkozunk a kommunizmus időszakában szerzett munkahelyi tapasztalatokról szóló pozitív beszámolókkal.

Annak is vannak jelei, hogy a nők élvezték életük munkában eltöltött részének bizonyos időszakait vagy aspektusait. Az alábbiakat egy ötvenes éveiben járó asszony mondta, aki hosszú időn keresztül tanárként dolgozott. Itt a fiatalkorában tanárként Veliko Turnovóban töltött napjairól beszél (noha nem szól közvetlenül a „női alkalmazottak munkájáról”):

Az ország különböző részeiről érkezünk, de jól kijöttünk egymással.

Heten vagy nyolcan voltunk fiatal nők és együtt laktunk... egészen hosszú ideig

bírtuk – vénlányok lettünk, ahogy mondani szokás, és mindvégig együtt maradtunk! Nem éreztük úgy, hogy valami kimaradt volna az életünkéből, pl. a házasság... Szóval boldogan éltünk... a diákok érdeke volt a legfontosabb... és elégedettek voltunk... tanultunk egymástól... milyen jó is volt ez az élet... Az iskolában a közösség motorjai voltunk... vagy az is lehet, hogy a közösség vigyázott ránk. Ha valami gondod volt vagy éppen kiborultál, mindig akadt valaki, hogy meghallgasson.

Ez a részlet sok tekintetben „zene” lehetne nyugati feministák „fülelnek”. A nők itt tevékeny társadalmi életet élnek, segítik egymást, önállóak és boldogok. Ám könnyen lehet, hogy a bolgár olvasót ugyanettől a szövegtől „kirázza a hideg” (különösen a közösségre való utalások miatt), s az elbeszélőt „kommunistaként”, az elmondottakat pedig „hazugságként” bélyegzi meg. Számunkra elsősorban nem az az érdekes, hogy a történet „igaz”-e vagy sem, hanem sokkal inkább, hogy miért, illetve miért épp így mondta el. Az elbeszélő (Nadia) az interjú idején éppen válófélben volt. Amikor „a bajok okain” töprengett, a nőiség alkotóelemeire vonatkozó, mostanában egyre elfogadottabbá váló esszencialista elképzeléseket kezdte hangoztatni. A férjével folytatott viták leírásából kitűnt, hogy önmagát is vádolja, amiért nem tudott „igazi” nő lenni és „túl sikeres” volt a munkahelyén (részletebben lásd Petkova, 1996: 184-92). Férje egyik tanítványáért hagyja el Nadiát. Életének ebben a szakaszában azon kezdett gondolkozni, vajon nem kellett volna-e kevesebbet dolgoznia és több időt szentelnie a férjének:

... ha korábban, amikor fiatalabb voltam, otthagytam a szakmát és otthon maradok, nem tudom, hogy olyan elégedett lennék-e az életemmel, mint most. Nagyon jó érzésekkel gondolok vissza a munkámra – hát legalább fiatalokkal foglalkoztunk, akik még most is eljárnak hozzám... az embernek szüksége van az ilyen dolgokra... nem is tudok olyan állást elképzelni magamnak, ahol ez nincs meg.

A Nadia által megtapasztalt dilemmák nem egyediek, a makro-, vagyis kulturális szinten ugyancsak jelen vannak. Tanulmányunkat azzal a megfigyeléssel kezdtük, hogy bár a dolgozó nő régi, kommunista modelljei visszaszorulóban vannak, és a nemekre vonatkozó új, esszencialista elképzelések bukkannak fel az uralkodó kultúrában, a nők társadalmi szerepeiről mégsem folyt nyilvános vita. Mennyit kellett volna dolgoznia és mennyivel kellett volna inkább arra törekednie, hogy „igazi nő” legyen: Nadia töprengései a megélt tapasztalatok szintjén tükrözik a diskurzus ellentmondásait.

Konklúzió

Cikkünkben a következő témákat érintettük: a nők aktív részvételének lehetősége a nők és a munka kulturális meghatározásának (re)konstrukcióiban; az uralkodó diskurzus szerepe a „nők elhallgattatásában”; a nőkről szóló uralkodó diskurzusok különböző aspektusainak beilleszkedése a szélesebb (helyi, európai) ideológiai keretekbe; a múltban és a jelenben szerzett női munkatapasztalatokról szóló, eddig el nem mondott történet létere utaló bizonyítékok feltárása. Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a bolgár nők számára is haszonnal járhat a feminista szempontok alkalmazása. Rumjanát például a vele készült interjú elemzése alapján ügyes „jelentésszövevénynek”, egy külön életforma megteremtőjének is tekinthetjük. A női munkáról vallott felfogását bizonyos tekintetben ellenállásként, az otthonon kívüli és a nőkkel szemben egyre ellenségesebb munkaviszonyok tudatos elutasításaként értékelhetjük. Az általa is felhasznált „női állás” diskurzus gyökerei a kommunista korszakba nyúlnak vissza. Ezt az alávett diskurzust Petrova (1997: 186) „a nők történetének egyik legcsendesebb, de egyben legsikeresebb fordulatának” tartja. Véleményünk szerint e diskurzus a posztkommunista kontextusban nemcsak a kevésbé megbecsült, rosszul fizetett munka vállalásának igazolására szolgál, hanem más, manapság követésre érdemesnek tartott női modellekkel együtt azt is eredményezheti, hogy a nők által vállalt többletmunkáról úgy beszélnek, mintha valójában kevesebb volna. Emiatt a családon belül és kívül végzett női munka észrevétlen marad a diskurzusban. A többi, széles körben használt diskurzus, mint az „átmeneti idők”, a „Most/Akkor” vagy „a nyugat a legjobb”, szintén hozzájárul a nők elhallgattatásához, saját szempontjaik elhomályosításához.

Fordította: Keszely András

JEGYZETEK

A szerzők szeretnék külön is megköszönni *Maria Clarke*-nek a tanulmány elkészítése során nyújtott támogatást.

¹ A tanulmányban az idézeteken kívül előfordul, egyes szám első személyben tett kijelentések az interjú készítőjére, Bianca Petkovára vonatkoznak.

HIVATKOZOTT IRODALOM:

- Arato, A. és E. Gerbhardt (szerk.) (1982) *The Frankfurt School: A Reader*. New York: Continuum.
- Carby, H. V. (1997) 'White Woman Listen: Black Feminism and the Boundaries of Sisterhood', pp. 45-54 in: H. S. Mirtza (szerk.) *Black British Feminism*. London: Routledge.
- Daskalova, K. (1997) 'The Women's Movement in Bulgaria after Communism', pp. 162-176 in: J. W. Scott, C. Kaplan és D. Keates (szerk.) *Transitions, Environments, Translations. Feminism in International Politics*. London: Routledge.
- Drakulic, S. (1992) *How We Survived Communism and Even Laughed*. London: Hutchinson.
- Hare-Mustin, R. és J. Marecek (1990) 'On Making a Difference', pp. 1-22 in: R. Hare-Mustin és J. Marecek (szerk.) *Making a Difference. Psychology and the Construction of Gender*. New Haven, CT and London: Yale University Press.
- Havelkova, H. (1997) 'Transitory and Persistent Differences: Feminism East and West', pp. 56-65 in: J. W. Scott, C. Kaplan és D. Keates (szerk.) *Transitions, Environments, Translations. Feminism in International Politics*. London: Routledge.
- Henwood, K. és N. Pidgeon (1995) 'Remaking the Link: Qualitative Research and Feminist Standpoint Theory', *Feminism & Psychology* 5 (1): 7-30.
- Hollway, W. (1989) *Subjectivity and Method in Psychology*. London: Sage.
- Merdjanska, K. és R. Panova (1995) 'The Family Enclosure in Bulgarian Context: From Herodotus to the End of the Twentieth Century', *European Journal of Women's Studies* 2 (1): 21-33.
- Minnesota Advocates of Human Rights (1996) *Domestic Violence in Bulgaria*.
- Oakley, A. (1974) *The Sociology of Housework*. Oxford: Basil Blackwell.
- Parker, I. (1992) *Discourse Dynamics*. London: Routledge.
- Petkova, B. (1996) 'Cultural Discourses and „Womanhood” in Bulgaria Before and After Perestroika', kiadatlan PhD értekezés, University of Birmingham, UK.
- Petrova D. (1997) 'The Farewell Dance. Women in the Bulgarian Transition', pp. 180-93 in: E. J. Yeo (szerk.) *Mary Wollstonecraft and 200 Years of Feminism*. London: Rivers Oram Press.
- Potter, J. és M. Wetherell (1987) *Discourse and Social Psychology. Beyond Attitudes and Behaviour*. London: Sage.
- Said, E. (1978) *Orientalism*. New York: Pantheon.
- Slapsak, S. (1997) 'Nationalist and Women's Discourse in Post-Yugoslavia', pp. 72-79 in: J. W. Scott, C. Kaplan és D. Keates (szerk.) *Transitions, Environments, Translations. Feminism in International Politics*. London: Routledge.
- Snitow, A. (1997) 'A Response', pp. 176-189 in: J. W. Scott, C. Kaplan és D. Keates (szerk.) *Transitions, Environments, Translations. Feminism in International Politics*. London: Routledge.

- Vitanova, I. (1992) 'The Establishing of Gender Studies in Bulgaria: How Far Can We Go?', *European Network of Women's Studies*, November: 5-8.
- Watson, P. (1993) 'Eastern Europe's Silent Revolution: Gender', *Sociology*:27 (2): 471-487.
- Wetherell, M. (1997) 'Linguistic Repertoires and Literary Criticism: New Directions for Social Psychology of Gender', pp. 149-71 in: M. Gergen és S. N. Davis (szerk.) *Toward a New Psychology of Gender*. London: Routledge.
- Wilkinson, S. és C. Kitzinger (1996) 'Theorising Representing the Other', pp. 1-33 in: S. Wilkinson és C. Kitzinger (szerk.) *Researching the Other. Feminism & Psychology – A Reader*. London: Sage.